16. अद्भुतं युद्धम्

મહર્ષિ વાલ્મીકિ દ્વારા રચિત રામાયણ આદિકાવ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. રામાયણ આદિકાવ્ય હોવાને કારણે તેના રચયિતા વાલ્મીકિ પણ આદિકવિ છે. આ રામાયણમાં કુલ સાત કાંડ અને ચોવીસ હજાર શ્લોકો છે. રામાયણનું કથાવસ્તુ સુપ્રસિદ્ધ છે. તે મુજબ રાજા દશરથ રામને અયોધ્યાની રાજગાદી સોંપવા માગતા હતા પરંતુ કૈકયીનાં વચન અનુસાર રામને વનમાં જવાનું થયું. સીતા અને લક્ષ્મણે પણ તેમની સાથે વનગમન કર્યું. વનમાં ફરતાં ફરતાં રામ દંડકારણ્યના પંચવટી વિસ્તારમાં આવ્યા. અહીં તેમણે પર્ણકુટીર બનાવી અને સુખપૂર્વક રહેવા લાગ્યા. આ સમય દરમિયાન જે ઘટનાઓ ઘટી, તેનું વર્ણન રામાયણના ચોથા અરણ્યકાંડમાં આવે છે. આ પાઠમાં સંગૃહીત પદ્યો એમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે.

આ જ નિવાસસ્થળેથી લંકાપતિ રાવણે સીતાનું અપહરણ કર્યું હતું. સીતાને બળપૂર્વક હરી જતા રાવણને માર્ગમાં ગીધરાજ જટાયુનો ભેટો થાય છે. સીતા જટાયુને મદદ માટે વિનવે છે. રાવણ ખૂબ જ શક્તિશાળી હતો. તેની પાસે ધનુષ્ય, બાણ, રથ વગેરે અનેક સાધનો હતાં જ્યારે જટાયુ પાસે તો માત્ર પોતાનાં શારીરિક અંગો, જેવાં કે ચાંચ, પાંખ અને નખ સિવાય બીજું કોઈ આયુધ ન હતું. પોતાની સીમિત અને રાવણની અસીમિત શક્તિઓને જાણતો હોવા છતાં તે રાવણને પડકારે છે અને તેને રોકવાનો ઉદ્યમ કરે છે. જોકે દુર્ભાગ્યે તેને સફળતા સાંપડતી નથી, છતાં જટાયુના એ ઉદ્યમે, રામાયણની કથાની સાથે જટાયુના આ પાત્રને અમર કરી દીધું છે.

જટાયુ પક્ષી હોવા છતાં રાવણ સાથે સંઘર્ષમાં ઊતરે છે કારણ કે તે એક દુઃખી નારીને પ્રાણના ભોગે પણ મદદ કરવી એને પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે. જટાયુના આ સંઘર્ષે થોડા સમય માટે રાવણને જે રીતે હતપ્રભ કરી નાખ્યો હતો તેનું સુંદર આલેખન આ કાવ્યાંશમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ કાવ્યમાંથી માણસે એ બોધ લેવાનો છે કે અત્યાચારી ગમે તેવો શક્તિશાળી હોય અને તેની સામે આપણે ભલે ને સામાન્ય શક્તિવાળા હોઈએ, તો પણ એકવાર તો તેની સામે થવું જ જોઈએ અને દુઃખીજનના દુઃખને દૂર કરવારૂપ પોતાનો માનવધર્મ બજાવવો જોઈએ.

ततः पर्वतशृङ्गाभः तीक्ष्णतुण्डः खगोत्तमः।
वनस्पतिगतः श्रीमान् व्याजहार शुभां गिराम् ॥ 1 ॥

यत् कृत्वा न भवेद् धर्मो न कीर्तिः न यशो ध्रुवम्।
शरीरस्य च भवेत् खेदः कस्तत् कर्म समाचरेत् ॥ 2 ॥

निवर्तय गतिं नीचां परदाराभिमर्शनात्।
न तत् समाचरेत् धीरो यत्परोऽस्य विगर्हयेत् ॥ 3 ॥

वृद्धोऽहं त्वं युवा धन्वी सरथः कवची शरी।
न चाप्यादाय कुशली वैदेहीं मे गमिष्यसि ॥ 4 ॥

इत्युक्तः क्रोधताम्राक्षः तप्तकाञ्चनकुण्डलः।
राक्षसेन्द्रोऽभिदुद्राव पतगेन्द्रम् अमर्षणः ॥ 5 ॥

तद् बभूवाद्भुतं युद्धं गृध्रराक्षसयोस्तदा।
सपक्षयोर्माल्यवतोः महापर्वतयोरिव ॥ 6 ॥

विददार नखैरस्य तुण्डं पृष्ठे समर्पयन्।
केशांश्चोत्पाटयामास नखपक्षमुखायुधः ॥ 7 ॥

ततोऽस्य सशरं चापं मुक्तामणिविभूषितम्।
चरणाभ्यां महातेजा बभञ्ज पतगोत्तमः ॥ 8 ॥

स भग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः।
हस्तेनादाय वैदेहीं पपात भुवि रावणः ॥ 9 ॥

जटायुस्तमतिक्रम्य तुण्डेनास्य खगाधिपः।
वामबाहून् दश तदा व्यपाहरत् अरिन्दमः ॥ 10 ॥

ટિપ્પણ

નામ : (પુંલ્લિંગ) खेदः દુઃખ, નિરાશા **धीरः** ધૈર્યવાળો, ગંભીર **पतगोत्तमः** પક્ષીઓમાં ઉત્તમ **जटायुः** એ નામનું રામાયણનું પ્રસિદ્ધ પાત્ર, પક્ષીરાજ **चापः** ધનુષ્ય **वामबाहुः** ડાબો ખભો **अरिन्दमः** શત્રુનું દમન કરનાર

(સ્ત્રીલિંગ) गिरा વાણી **वैदेही** સીતા, વિદેહરાજની પુત્રી

(નપુંસકલિંગ) तुण्डम् મુખ, ચાંચ **पृष्ठम्** પીઠ

સર્વનામ : परः અન્ય, બીજો

વિશેષણ : पर्वतशृङ्गाभः तीक्ष्णतुण्डः खगोत्तमः वनस्पतिगतः श्रीमान् महातेजाः पतगोत्तमः (जटायुः) પર્વતના શિખર જેવી શોભાવાળો, તીક્ષ્ણ એટલે કે ધારદાર ચાંચવાળો, ખગ એટલે કે પક્ષીઓમાં ઉત્તમ, વનસ્પતિમાં રહેલો - વનસ્પતિને પ્રાપ્ત થયેલો, શોભાથી યુક્ત, મહાન્ તેજવાળો - મહાતેજસ્વી, પતગોમાં એટલે કે પક્ષીઓમાં ઉત્તમ એવો (જટાયુ) **शुभाम् (गिराम्)** શુભ-કલ્યાણકારી (વાણી)ને **नीचाम् (मतिम्)** નીચ, ઊતરતી કક્ષાની (બુદ્ધિ, વિચાર)ને **त्वं धन्वी (युवा)** તું ધનુષ્યવાળો (યુવક) **सरथः कवची शरी (रावणः)** રથવાળો, કવચવાળો, બાણવાળો (રાવણ) **कुशली** કુશળ, હેમખેમ **वैदेहीम्** વૈદેહીને **क्रोधताम्राक्षः तप्तकाञ्चनकुण्डलः राक्षसेन्द्रः अमर्षणः (रावणः)** ક્રોધને કારણે તાંબા જેવી લાલ આંખવાળો, તપેલા સોના જેવાં કુંડળવાળો, રાક્ષસોનો રાજા, ક્રોધી (રાવણ) **सपक्षयोः महापर्वतयोः (माल्यवतोः)** પાંખો સાથેના મહાન પર્વત એવા (બે માલ્યવાન પર્વતો)નું **नखपक्षमुखायुधः (जटायुः)** નખ, પાંખો અને મુખ (ચાંચ)ના આયુધ-હથિયારવાળો (જટાયુ) **मुक्तामणिविभूषितम् सशरम् (चापम्)** મુક્તા નામના મણિથી શોભતા, બાણ સાથેના (ધનુષ્ય)ને **भग्नधन्वा विरथः हताश्वः हतसारथिः (रावणः)** ભાંગેલા ધનુષ્યવાળો, રથ વગરનો થયેલો - રથ વિહોણો, હણાયેલા ઘોડાવાળો, હણાયેલા સારથિવાળો (રાવણ) **खगाधिपः अरिन्दमः (जटायुः)** પક્ષીરાજ, શત્રુનું દમન કરનાર (જટાયુ)

અવ્યય : मुहुर्मुहुः વારંવાર **आशु** જલદી, સત્વરે

સમાસઃ पर्वतशृङ्गाभः (पर्वतस्य शृङ्गम् पर्वतशृङ्गम् (षष्ठी तत्पुरुष), पर्वतशृङ्गस्य आभा इव आभा यस्य सः – (बहुव्रीहि)। तीक्ष्णतुण्डः (तीक्ष्णं तुण्डं यस्य सः – बहुव्रीहि)। खगोत्तमः (खगेषु उत्तमः – सप्तमी तत्पुरुष)। वनस्पतिगतः (वनस्पतिं गतः – द्वितीया तत्पुरुष)। परदाराभिमर्शनात् (परस्य दाराः, परदाराः (षष्ठी तत्पुरुष), परदाराणाम् अभिमर्शनम्, तस्मात् – षष्ठी तत्पुरुष)। सरथः (रथेन सहितः – बहुव्रीहि)। नखपक्षमुखायुधः (नखाः च पक्षौ च मुखं च (नखपक्षमुखानि – इतरेतर द्वन्द्व), नखपक्षमुखानि आयुधानि यस्य सः – बहुव्रीहि)। सशरः (शरेण सहितः – बहुव्रीहि)। मुक्तामणिविभूषितम् (मुक्ता चासौ मणिः (मुक्तामणिः – कर्मधारय), मुक्तामणिना विभूषितः, तम् – तृतीया तत्पुरुष)। महातेजाः (महत् तेजः यस्य सः – बहुव्रीहि)। पतगोत्तमः (पतगेषु उत्तमः – षष्ठी तत्पुरुष)। भग्नधन्वा (भग्नं धनुः यस्य सः – बहुव्रीहि)। हताश्वः (हताः अश्वाः यस्य सः – बहुव्रीहि)। हतसारथिः (हतः सारथिः यस्य सः – बहुव्रीहि)। गृध्रराजेन (गृध्राणां राजा, तेन – षष्ठी तत्पुरुष)। क्रोधमूर्छितः (क्रोधेन मूर्छितः – तृतीया तत्पुरुष)। खगाधिपः (खगानाम् अधिपः – षष्ठी तत्पुरुष)। वामबाहून् (वामः च असौ बाहुः च, तान् – कर्मधारय)।

કૃદંત : (सं.भू.कृ.) कृत्वा કરીને **आदाय** લઈને **अतिक्रम्य** અતિક્રમણ કરીને, હુમલો કરીને

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (પરસ્મૈપદ) पत् (पतति) પડવું, નીચે તરફ જવું

દશમ ગણ (પરસ્મૈપદ) वि + गर्ह् (विगर्हयति) નિંદા કરવી, ઠપકો આપવો

વિશેષ

1. શબ્દાર્થ : व्याजहार બોલ્યો. **न भवेद् धर्मः** ધર્મ ન થાય. **न कीर्तिः** કીર્તિ ન થાય. **न यशो ध्रुवम्** સ્થિર રહેનારો યશ ન થાય. **शरीरस्य च भवेत् खेदः** અને શરીરને દુઃખ થાય. **समाचरेत्** આચરે. કરે. **परदाराभिमर्शनात्** પારકી સ્ત્રીનો સ્પર્શ કરવાથી થનારી **नीचा** હલકટ, નીચી **गतिम्** ગતિને (પ્રાપ્ત કરવાથી) **निवर्तय** અટકી જા. રોકાઈ જા. **यत्परः अस्य विगर्हयेत्** જેની અન્ય માણસ નિંદા કરે **इत्युक्तः** આમ કહેવાયેલો, આમ કહ્યું (ત્યારે) **अमर्षणः राक्षसेन्द्रः** ગુસ્સે થયેલો રાક્ષસરાજ (રાવણ) **अभिदुद्राव पतगेन्द्रम्** પતગેન્દ્ર-પક્ષીરાજ જટાયુ તરફ દોડ્યો. **तद् बभूव अद्भुतं युद्धम्** તે પછી અદ્ભુત યુદ્ધ થયું. **गृध्रराक्षसयोः** ગીધ - જટાયુ અને રાક્ષસ-રાવણનું **विददार नखैः** નખોથી ઉઝરડા પાડ્યા. ઈજા પહોંચાડી. **तुण्डं पृष्ठे समर्पयन्** ચાંચને પીઠ ઉપર મૂકીને - મારતા રહીને. **केशान् च उत्पाटयामास** વાળને ઉખાડી નાખ્યા. **चरणाभ्याम्** બે પગોથી **बभञ्ज** તોડી નાંખ્યું. **हस्तेनादाय** હાથથી લઈને **पपात भुवि रावणः** રાવણ જમીન ઉપર પડ્યો. **दश वामबाहून्** ડાબા પડખાના દસ બાહુઓને **व्यपाहरत्** ઉખાડી નાંખ્યા.

2. સંધિ : धर्मो न (धर्मः न)। यशो ध्रुवम् (यशः ध्रुवम्)। कस्तत् (कः तत्)। धीरो यत्परोऽस्य (धीरः यत्परः अस्य)। वृद्धोऽहम् (वृद्धः अहम्)। चाप्यादाय (च अपि आदाय)। इत्युक्तः (इति उक्तः)। राक्षसेन्द्रोऽभिदुद्राव (राक्षसेन्द्रः अभिदुद्राव)। बभूवाद्भुतम् (बभूव अद्भुतम्)। गृध्रराक्षसयोस्तदा (गृध्रराक्षसयोः तदा)। सपक्षयोर्माल्यवतोः (सपक्षयोः माल्यवतोः)। महापर्वतयोरिव (महापर्वतयोः इव)। नखैरस्य (नखैः अस्य)। केशांश्चोत्पाटयामास (केशान् च उत्पाटयामास)। ततोऽस्य (ततः अस्य)। महातेजा बभञ्ज (महातेजाः बभञ्ज)। स भग्नधन्वा (सः भग्नधन्वा)। विरथो हताश्वो हतसारथिः (विरथः हताश्वः हतसारथिः)। हस्तेनादाय (हस्तेन आदाय)। जटायुस्तमतिक्रम्य (जटायुः तम् अतिक्रम्य)। तुण्डेनास्य (तुण्डेन अस्य)।

स्वाध्याय

1. अधोलिखितेभ्यः विकल्पेभ्यः समुचितम् उत्तरं चिनुत ।

(1) सीतायाः अपनयनकाले जटायुः कुत्र तिष्ठन् आसीत् ? ◯

(क) वनस्पतिम् (ख) पर्वतशृङ्गम् (ग) रथम् (घ) समीपम्

(2) जटायुः रावणस्य कस्मिन् गात्रे तुण्डं समर्पयत् ? ◯

(क) नेत्रे (ख) चरणे (ग) मुखे (घ) पृष्ठे

(3) क्रोधमूर्च्छितः रावणः जटायुं कथम् अभिजघान ? ◯

(क) तलेन (ख) हस्तेन (ग) बाणेन (घ) खड्गेन

(4) जटायुः तुण्डप्रहारेण किं व्यपाहरत् ? ◯

(क) दश मस्तकानि (ख) दश मुखानि (ग) दश दक्षिणबाहून् (घ) दश वामबाहून्

(5) जटायुः वदति – परदाराभिमर्शनात् नीचां गतिं .... । ◯

(क) निवर्तय (ख) निवर्तते (ग) निवर्तयन्तु (घ) निवृत्तिः

(6) किं विशेषणं जटायोः पक्षिराजत्वं सूचयति ? ◯

(क) तीक्ष्णतुण्डः (ख) अरिन्दमः (ग) महाबलः (घ) खगाधिपः

2. एकवाक्येन संस्कृतभाषायाम् उत्तरत ।

(1) श्रीमान् जटायुः कीदृशीं गिरां व्याजहार ?

(2) जटायुरावणयोः कः वृद्धः, कः च युवा ?

(3) रावणस्य चापं कीदृशम् आसीत् ?

(4) भग्नधन्वा रावणः कुत्र पतितः ?

(5) जटायुः रावणस्य किम् उत्पाटयामास ?

3. समासप्रकारं लिखत ।

(1) खगोत्तमः .... (2) तीक्ष्णतुण्डः ....

(3) भग्नधन्वा .... (4) हतसारथिः ....

(5) वामबाहून् .... (6) क्रोधमूर्च्छितः ....

4. उदाहरणानुसारम् अनुस्वारस्य स्थाने परसवर्णम् अनुनासिकं वा लिखत ।

उदाहरणम् : पर्वतशृंगः पर्वतशृङ्गः

(1) तीक्ष्णतुंडः ....

(2) बभंज ....

(3) अरिंदमः ....

5. वचनानुसारं शब्दरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत ।

(1) .... निवर्तयत

(2) समाचरेत् ....

(3) गमिष्यसि .... गमिष्यथ

6. रेखाङ्कितानां पदानां स्थाने प्रकोष्ठात् उचितं पदं चित्वा प्रश्नवाक्यं रचयत।

(काम्, कुत्र, कीदृशीम्, कः, केन, कीदृशः)

(1) जटायुः शुभां गिरां व्याजहार।

(2) विरथः रावणः भुवि पपात।

(3) जटायुः तस्य पृष्ठे तुण्डं समर्पयत्।

(4) रावणः वैदेहीम् आदाय गच्छति।

(5) जटायुः तुण्डेन तस्य दश वामबाहून् व्यपाहरत्।

7. गुर्जरभाषायाम् उत्तराणि लिखत ।

(1) વૃદ્ધ જટાયુ રાવણને કયા શબ્દોમાં પડકારે છે ?

(2) જટાયુ પાસે કયાં આયુધો હતાં ?

(3) રાવણ કઈ રીતે ધરતી પર પડ્યો ?

(4) ક્રોધાન્વિત રાવણે શું કર્યું ?

(5) અંતે જટાયુએ શું કર્યું ?

8. નીચે આપેલાં વિશેષણોમાંથી જટાયુ અને રાવણનાં વિશેષણોને જુદાં તારવો.

कवची, श्रीमान्, अरिन्दमः, भग्नधन्वा, धन्वी, पर्वतशृङ्गाभः, युवा, पतगोत्तमः, विरथः, क्रोधमूर्च्छितः, वृद्धः, तीक्ष्णतुण्डः, महातेजाः।

પ્રવૃત્તિ

- જટાયુ જેવાં અન્ય પરોપકારી પશુ-પક્ષીઓની વાર્તાઓનો સંગ્રહ કરો.
- રામાયણના જટાયુવધ પ્રસંગ જેવા અન્ય પ્રસંગોનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન ગોઠવો.